

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.Ketab.ir

احمدنژاد، امیر، ۱۳۵۹ -

سوره مانده: تاریخ‌نگاری، مفهوم‌شناسی و کیفیت نزول / امیر احمدنژاد و زهرا کلیاسی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۸.

۴۰۸ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۸۴۵) (قرآن: ۴۱۴. علوم قرآن: ۲۳۱)

ISBN 978-964-09-2107-4

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص. [۳۹۱] - ۴۰۸: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. تقاسیم (سوره مانده). ۲. قرآن. سوره مانده. الف. کلیاسی، زهرا، ۱۳۷۲ - ب. دفتر

تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۸

BP ۱۰۲/۲۲

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۹۸۳۲۶۱

۱۳۹۸

■ موضوع: علوم قرآن: ۲۳۱ (قرآن: ۴۱۴)

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۸۴۵

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۳۲۹

سوره مائده

تاریخ گذاری، مفهوم شناسی
و کیفیت نزول

دکتر امیر احمد نژاد و زهرا کلباسی





سوره مائده

تاریخ‌گذاری، مفهوم‌شناسی و کیفیت نزول

• نویسنده: دکتر امیر احمدنژاد و زهرا کلباسی

• ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

• لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

• نویت چاپ: اول / ۱۳۹۸ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۵۷۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفاییه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵، نمابر: ۳۷۷۴۲۱۵۴، تلفن پخش: ۳۷۷۴۳۴۲۶

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹
اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته‌اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سرویراستار: ابوالفضل طریقه‌دار • ویراستار: محمد زارعی
- اصلاحات حروف نگاری: مهدیه قربان‌دوست و حسین محمدی • صفحه‌آرایی: سکیه ملازاده و احمد مؤتمنی
- نمونه‌خوانی: علی میری • کنترل فنی صفحه‌آرایی: سیدرضا موسوی‌منش
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: محمدحسین همدانیان • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی، ناصر منتظری و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه
۱۹	فصل اول: آخرین نزول؛ سورة مائده يا سورة توبه؟
۲۰	بررسی «آخِرُ مَا نَزَلَ» در روایات
۲۰	روایات ترتیب نزول
۲۲	روایات اختصاصی هر سوره
۲۳	روایات مختص سورة مائده
۲۳	چگونگی نزول سورة مائده
۲۳	قائلین به نزول دفعی
۲۴	قائلین به نزول تدریجی
۳۲	زمان نزول سورة مائده
۳۳	«ناسخه» بودن سورة مائده
۳۴	احکام ابدی سورة مائده
۳۶	روایات مختص سورة توبه
۴۴	روایات مختص سورة نصر

سورة مائده

۴۴	نزول سورة نصر در حجة الوداع
۴۵	نزول سورة نصر هجده روز پيش از وفات پيامبر ﷺ
۴۵	نزول سورة نصر در سال آخر حيات پيامبر ﷺ
۴۶	روايات «أخِرُ ما نَزَلَ» بودن سورة نصر
۴۷	روايات ترتيب نزول
۴۸	نزول سورة نصر قبل از فتح مکه
۴۸	نزول سورة نصر بعد از فتح مکه
۵۰	بررسی «أخِرُ ما نَزَلَ» در فهرست‌های ترتيب نزول
۵۰	قرآن پژوهان متقدم
۵۲	قرآن پژوهان متاخر
۵۵	مستشرقان
۵۷	بررسی «أخِرُ ما نَزَلَ» با تکیه بر تاريخ گذاری سوره‌ها
۵۸	تاريخ گذاری سورة مائده
۶۶	تاريخ گذاری سورة توبه
۶۹	تاريخ گذاری سورة نصر
۷۰	آيات زمان دار
۷۵	گزارش‌های تاريخی
۸۰	نتیجه گیری

فصل دوم: تاريخ گذاری آيات سورة مائده با تکیه بر نظریه نزول پیوسته آيات

۸۴	تبیین واژگان کلیدی
۸۴	تاريخ گذاری
۸۵	نزول پیوسته

فهرست مطالب

نزل گسسته.....	۸۵
سياق سورة مائده.....	۸۵
بررسی نظریات درباره کیفیت نزول آیات در سوره های قرآن کریم.....	۹۲
نقد و بررسی شواهد نزول گسسته سورة مائده.....	۹۷
آیه ۳ سورة مائده (اکمال دین).....	۹۷
آیه ۱۱ سورة مائده (حفظ مسلمانان از آسیب ها).....	۱۰۰
آیه ۴۱ سورة مائده (مذمت یهودیان تحریف گر).....	۱۰۳
آیات ۵۱ تا ۵۳ سورة مائده (نهی از پذیرش ولایت اهل کتاب).....	۱۰۹
آیه ۵۵ سورة مائده (ولایت حضرت علی علیه السلام).....	۱۱۶
آیه ۶۷ سورة مائده (ابلاغ رسالت).....	۱۱۹
آیات ۸۲ تا ۸۶ سورة مائده (ایمان آوردن مسیحیان).....	۱۲۴
آیه ۹۱ سورة مائده (تحریم شراب).....	۱۲۷
آیات ۹۴ تا ۱۰۳ سورة مائده.....	۱۲۹
آیات ۱۰۶ تا ۱۰۸ سورة مائده (وصیت به غیر مسلمانیان).....	۱۳۵
تاریخ گذاری نوین سورة مائده.....	۱۴۰
نتیجه گیری.....	۱۴۳

فصل سوم: اهمیت شناخت آخرین سورة نازل شده قرآن و تأثیر آن بر.....

مروری بر اقوال و استدلال ها درباره آخرین سورة نازل شده.....	۱۴۷
سورة توبه.....	۱۴۷
سورة مائده.....	۱۴۹
تأثیر آخرین سوره در شناخت کلی از اسلام.....	۱۵۱
حوزه تعامل با مشرکان.....	۱۵۱

سورة مائده

- استراتژی سورة توبه در مواجهه با مشرکان ۱۵۲
- استراتژی سورة مائده در مواجهه با مشرکان ۱۵۴
- حوزه تعامل با اهل کتاب ۱۵۹
- استراتژی سورة توبه در مواجهه با اهل کتاب ۱۵۹
۱. تعامل دینی مسلمانان با اهل کتاب ۱۵۹
۲. تعامل اجتماعی مسلمانان با اهل کتاب ۱۶۰
- استراتژی سورة مائده در مواجهه با اهل کتاب ۱۶۱
۱. تعامل دینی مسلمانان با اهل کتاب ۱۶۱
۲. تعاملات اجتماعی مسلمانان با اهل کتاب ۱۶۵
- روش مفسران در حل تعارض آیات سوره های توبه و مائده ۱۶۹
- راهکار حل تعارض آیات سوره های توبه و مائده ۱۷۲
- نتیجه گیری ۱۷۴
- فصل چهارم: بررسی نقش سیره خلیفه دوم در تلقی نسخ آیات سورة مائده ۱۷۷**
- مقایسه تاریخ گذاری سوره های توبه و مائده ۱۷۸
- نگاه سورة مائده به تعامل با اهل کتاب ۱۸۲
- نگاه سورة براءت به تعامل با اهل کتاب ۱۸۹
- راهکار رفع تعارض میان دو سورة مائده و توبه ۱۹۰
- سیره خلیفه دوم در تعامل با اهل کتاب ۱۹۳
- سیره عمر در قبال مخالفان در زمان حیات پیامبر ۱۹۳
- رفتار عمر با مشرکان ۱۹۴
- رفتار عمر با اهل کتاب ۱۹۵
- رفتار عمر با منافقان ۱۹۶

فهرست مطالب

سیره عمر در زمان خلافت.....	۱۹۷
امتداد سیره عمر در دوره‌های دیگر.....	۲۰۳
تحلیل سیاست خلیفه دوم در قبال اهل کتاب.....	۲۰۷
نتیجه‌گیری.....	۲۱۳
فصل پنجم: مفهوم‌شناسی عبارت «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ» در سوره مائده.....	۲۱۵
آرای مفسران درباره مفهوم عبارت «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ».....	۲۱۷
۱. مسلمانان.....	۲۱۷
۲. مطلق حج‌گزاران.....	۲۲۰
۳. مشرکان.....	۲۲۰
نقد و بررسی آرای مفسران درباره مفهوم عبارت «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ».....	۲۲۱
۱. بررسی نظریه انطباق «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ» بر مسلمانان.....	۲۲۱
۲. بررسی نظریه انطباق «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ» بر مسلمانان و مشرکان.....	۲۲۷
۳. بررسی نظریه انطباق «آمِینَ الْبَیْتِ الْحَرَامِ» بر مشرکان.....	۲۲۸
جمع‌بندی.....	۲۳۴
دیدگاه مفسران در خصوص اجرای حکم آیه دوم سوره مائده.....	۲۳۴
نسخ یا تخصیص آیه.....	۲۳۵
احکام آیه.....	۲۳۶
ریشه‌یابی حکم نسخ آیه دوم سوره مائده.....	۲۴۴
نتیجه‌گیری.....	۲۴۶
فصل ششم: پژوهشی درباره منع ورود مشرکان به مکه در پرتو.....	۲۴۹
مبانی حکم منع ورود غیرمسلمانان به مساجد.....	۲۵۰

سورة مائده

۲۵۰	الف) آیات
۲۵۱	آیه ۲۶ سورة حج
۲۵۱	آیه ۲۸ سورة توبه
۲۵۴	ب) روایات
۲۵۴	روایت «جَنَّبُوا مَسَاجِدَکُمْ عَنِ النَّجَاسَةِ»
۲۵۶	روایات امر به اخراج غیرمسلمان از حجاز
۲۵۶	ج) سیره مسلمانان
۲۵۸	د) اجماع
۲۵۹	نقد و بررسی آیات
۲۵۹	آیه ۲۶ سورة حج
۲۶۰	آیه ۲۸ سورة توبه
۲۶۱	جواز ورود مشرکان به مسجدالحرام در سورة مائده
۲۶۶	بررسی تقدم و تأخر نزول سوره‌های مائده و توبه
۲۶۸	نقد و بررسی روایات
۲۶۸	روایت «جَنَّبُوا مَسَاجِدَکُمْ عَنِ النَّجَاسَةِ»
۲۷۱	روایات خروج غیرمسلمانان از حجاز
۲۷۲	نقد و بررسی سیره
۲۷۳	«شروط عمریه» در تعامل با اقلیت‌ها
۲۷۸	نقد و بررسی اجماع
۲۸۱	نتیجه‌گیری

فصل هفتم: مخاطب‌شناسی آیات مربوط به اهل کتاب در سورة مائده..... ۲۸۳

تبیین دیدگاه مفسران مبنی بر عدم ارتباط پیامبر با اهل کتاب در مکه..... ۲۸۵

فهرست مطالب

۲۹۰	بررسی ارتباط پیامبر با اهل کتاب در مکه
۲۹۱	آرای مفسران درخصوص تعامل پیامبر ﷺ با اهل کتاب در مکه
۲۹۱	مفسران متقدم
۲۹۲	مفسران معاصر
۲۹۵	تعامل پیامبر ﷺ با اهل کتاب مکه طبق سوره‌های مکی
۲۹۶	تعامل پیامبر ﷺ با اهل کتاب معاصر در سوره‌های مکی
۲۹۶	تجلیل از اهل کتاب
۳۰۰	پاسخ به سؤالات اهل کتاب
۳۰۲	چنددستگی اهل کتاب
۳۰۳	نقد اهل کتاب
۳۱۰	پذیرش مرجعیت علمی اهل کتاب
۳۱۲	اختلاف میان اهل کتاب
۳۱۳	آیات سرگذشت یهودیان پیشین
۳۱۳	آیات تأیید گذشتگان اهل کتاب
۳۱۴	آیات نقد گذشتگان اهل کتاب
۳۱۶	سیر نزول آیات تعامل پیامبر ﷺ با اهل کتاب
۳۱۶	جدول آیات
۳۱۸	تحلیل و بررسی مواضع وحی در تعامل با اهل کتاب
۳۲۲	گزارش‌های تاریخی درخصوص حضور اهل کتاب در مکه
۳۲۲	۱. تغییر آیین برخی قبایل عرب
۳۲۳	۲. تعاملات سیاسی اهل کتاب با مردم مکه
۳۲۵	۳. تعاملات تجاری اهل کتاب با مردم مکه
۳۲۶	۴. تعاملات دینی اهل کتاب با مردم مکه

سورة مائده

- تبيين دیدگاه مفسران مبنی بر عدم حضور اهل کتاب در مدینه پس از اخراج بنی قریظه ... ۳۳۴
- تعداد قبایل یهودی مدینه ۳۳۶
- حضور یهودیان در مدینه تا پایان حیات پیامبر ﷺ ۳۳۹
- جمع بندی ۳۴۶
- نتیجه گیری ۳۴۷
- فصل هشتم ۳۵۱
- بازخوانی نظریه عدالت صحابه با تکیه بر آخرین سورة نازله ۳۵۱
۱. صحابه ۳۵۳
۲. عدالت ۳۵۴
- تبيين نظریه عدالت صحابه ۳۵۵
- ادله اهل سنت مبنی بر عدالت صحابه ۳۵۷
- تاریخ گذاری سورة مائده ۳۵۸
- نظریه عدالت صحابه از منظر سورة مائده ۳۶۱
- کلیدواژه های سورة مائده ۳۶۲
۱. عقد و میثاق ۳۶۲
۲. ولایت ۳۶۳
۳. تقوا ۳۶۳
۴. ای اهل ایمان ۳۶۴
۵. محبت ۳۶۴
۶. تعدی ۳۶۵
۷. نعمت ۳۶۵
- تهدید مسلمانان به عذاب الهی ۳۶۶
- هشدار در مورد پذیرفتن ولایت غیر حقیقی ۳۷۰

فهرست مطالب

۳۷۱	معنای لغوی «ولایت».....
۳۷۲	معنای اصطلاحی «ولایت».....
۳۷۴	تأکید بر کتاب محوری به جای فردمحوری.....
۳۷۶	اشاره به احتمال ارتداد مسلمانان.....
۳۸۰	تحلیل دلایل انحراف اهل کتاب.....
۳۸۱	۱. خودپر تربینی.....
۳۸۳	۲. عهدشکنی.....
۳۸۵	پایان تلخ تمام داستان‌واره‌های سورة مائده.....
۳۸۸	نتیجه‌گیری.....
۳۹۱	کتاب‌نامه.....

مقدمه

یکی از مهم‌ترین اتفاقات عصر حاضر در حوزه فهم قرآن، نگاه - تاحدودی - روشمند تاریخی به متن قرآن و تلاش برای بازخوانی آن در بافت زمانی و مکانی نزول وحی است. این زاویه جدید که با تلاش‌های محمد عبده و امین الخولی آغاز شد، بازسازی تاریخی شرایط عصر نزول قرآن را حائز اهمیت ساخت که محصول آن تولد دانش تاریخ‌گذاری بود. دانشی که با تکیه بر قرائن درون‌متنی و بیرون‌متنی به‌ویژه گزارش‌های تاریخی، درصدد کشف تاریخ نزول سوره‌های قرآن برمی‌آید تا با تکیه بر زمان نزول هر سوره به خوانش تفسیری آن پردازد. هرچند ریشه‌های تاریخ‌گذاری را در دانش‌های قدیم دانشمندان اسلامی همچون شناخت سور مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، آیات مستثنا و روایات سبب نزول می‌توان ردیابی کرد، اما گونه تکامل‌یافته آن ابتدا در میان آثار مستشرقان پدید آمد. از این‌رو دانش تاریخ‌گذاری را علی‌رغم اهمیت وافر آن در فهم قرآن، باید دانشی نوپدید دانست که در ابتدای راه است و تا رسیدن به قله فاصله دارد.

در مجموعه پیش‌رو - با تکیه بر آنچه از پیشینه این دانش در دست داریم و آنچه از ابتکارات که در توان نویسندگان بوده - هشت نوشتار

سورة مائده

فراهم آمده است. بعضی از این نوشتار، با عنوان مقالات مستقل پیش از این در مجلات علمی پژوهشی منتشر شده و برخی نیز برای نخستین بار در این مجال منتشر شده‌اند.

فصل اول در صدد کشف آخرین سورة قرآن برآمده و در میان سه گزینۀ مطرح (مائده، توبه و نصر)، با دلایل و قراین فراوان تاریخی و سیاقی، سورة مائده با عنوان آخرین سورة فرودآمده آن هم در ایام حجة الوداع سال دهم هجری تاریخ گذاری شده است.

فصل دوم این مجموعه به بررسی کیفیت نزول و چینش آیات در سورة مائده - به عنوان یکی از مهم ترین مبانی تاریخ گذاری سوره های قرآن - پرداخته است. در این فصله دو الگوی نزول پیوسته و گسسته آیات در سورة مائده بررسی و اثبات شده که آیات در این سوره از ابتدا تا انتها به تدریج و به طور پیوسته در ایام حجة الوداع سال دهم هجری نازل شده به همان ترتیب در مصاحف نگارش شده است. براساس این یافته که بیانگر چینش طبیعی آیات در سورة مائده است، تاریخ گذاری این سوره به همه آیات آن نیز تسری یافته و سیر نزول این سوره که تقریباً چهار ماه به طول انجامیده ترسیم و با منابع تاریخی تطبیق شده است.

مضامین سورة مائده به خصوص در قیاس با سورة مبارکه برائت رویه ای روادارانه با دگرآیینان معاصر پیامبر ﷺ دارد. از این رو فصل سوم این مجموعه به بررسی آیات به ظاهر متعارض دو سورة توبه و مائده پرداخته و با تکیه بر دستاورد دو فصل پیشین، فرضیه نسخ برخی از آیات سورة مائده را رد کرده است. سپس به سمت بازسازی فضای نزول مائده و برائت، توجیه تعارض ظاهری میان آیات دو سوره و تبیین راهبرد

مسلمانان در تعامل با غیر همکیشان اعم از اهل کتاب و مشرکان براساس
سورة مائده رفته است.

فصل چهارم ریشه‌های ادعای نسخ برخی از آیات مربوط به تعامل با
اهل کتاب در سورة مائده را بازخوانی کرده و با تکیه بر قرائن فراوان، به
جریان‌شناسی این تلقی ناصواب که از همان دهه‌های نخست قرن اول
آغاز شده و سپس در گذر زمان با تابلوی «شروط عمریه» مورد توجه
خلفا قرار گرفته و در کشاکش دهر جامعه فقه مذاهب مختلف را پوشیده،
پرداخته است.

تلاش فصل پنجم بر مفهوم‌شناسی یکی از کلیدی‌ترین آیات سورة
مائده معطوف شده و نشان داده است که براساس آیه دوم این سوره ورود
مشرکان غیر حربی به مسجدالحرام بلامانع بوده و حفظ حرمت آنان بر
مسلمانان واجب است.

نویسندگان در **فصل ششم** با تکیه بر این که مائده آخرین سوره نازل
شده است و تضعیف دلایل فقیهان در خصوص منع ورود غیرمسلمانان به
اماکن مقدس، جواز ورود غیرمسلمانان به مساجد را بررسی کرده‌اند.

فصل هفتم این مجموعه با تکیه بر تاریخ‌گذاری همه آیات سورة
مائده در ایام حجةالوداع، به مصداق‌شناسی انبوهی از آیات این سوره که
خطاب به اهل کتاب نازل شده، پرداخته و با تکیه بر شواهد قرآنی و
تاریخی، احتمال حضور آنان در این حج و به طور کلی در مکه را مطرح
کرده است.

فصل هشتم این اثر نیز به جستاری در باب یکی از مسائل مهم کلامی
از زاویه‌ای جدید اختصاص یافته است. در این مقاله قاعده عدالت صحابه
که بسیاری از اهل سنت بر آن ادعای اجماع کرده‌اند، از منظر سورة مائده

سوره مائده

— که آخرین سوره قرآن است — بازخوانی شده، موارد مکررِ نقضِ حتمی آن بیان شده است.

این مجموعه به خوبی نشان خواهد داد دانش تاریخ گذاری تا چه اندازه می تواند در برداشت های کلی از مفاهیم قرآنی تأثیرگذار باشد و گاهی نتایج کاملاً متعارضی رقم بزنند.

در پایان از مدیریت و دست اندرکاران تولید مؤسسه بوستان کتاب برای آماده سازی و چاپ و نشر اثر قدردانی می کنیم.

امیر احمدنژاد و زهرا کلباسی